

EINAR KÁRI JÓHANSSON

Heimatilbúið réttarkerfi

Birtingarmynd hefnda í skáldsögunum *Kötu*
eftir Steinar Braga og *Góðu fólki* eftir Val Grettisson

Í október 2015 voru tveir menn kærðir fyrir tvö mismunandi kynferðisbrot – annar var álitinn tengjast báðum málum en hinn var grunaður um aðkomu að öðru þeirra. Í kjölfarið var gerð húsleit á heimili þar sem talið var að ofbeldið hefði átt sér stað og þó að ýmis tæki og tól væru gerð upp-tæk sá lögregla ekki ástæðu til þess að fara fram á gæsluvarðhald yfir mönnum. Málið vakti talsverða athygli og fékk viðurnefnið „Hlíðamálið“ eftir að greint var frá því á forsiðu *Fréttablaðsins* að mennirnir hefðu haft not af íbúð í Hlíðahverfinu í Reykjavík sem var „útbúin til nauðgana“.¹ Margir snöggreiddust yfir því sem virtist vera sinnuleysi lögreglu í málinu og mikil umræða spannst á samfélagsmiðlum undir myllumerkinu *#almanna-bagsmunir*. Á netinu var efnt til mótmæla og fólk fjölmennti fyrir utan lögreglustöðina við Hverfisgötu, þar sem brotaþolum var sýndur stuðningur og almennt aðgerðaleysi lögreglu og stjórnvalda í kynferðisbrotamálum var fordæmt.² Einnig var ljósmyndum af meintum ofbeldismönnum dreift á samfélagsmiðlum, þeir nafngreindir og fólk jafnvel hvatt til þess að beita þá ofbeldi. Að lokum flúðu mennirnir af landi brott og í kjölfarið heyrðust gagnrýnisraddir sem töluðu um múgæsing og sögðu að mennirnir hefðu ranglega verið dæmdir af götu- eða netdómstólum og þeim jafnvel refsað.³

¹ Nadine Guðrún Yaghi, „Íbúð í Hlíðunum var útbúin til nauðgana“, *Fréttablaðið* 9. nóvember, 2015, bls. 1. Hafa ber í huga að málið, eins og það blasti við eftir fyrstu fréttir, virtist mjög gróft; þar sem mennirnir voru sagðir hafa byrjað brotaþolum ólyfjan og nauðgað þeim í þar til gerðri íbúð. Reiði almennings var því nátengd meintum grófleika brotsins. Síðar kom í ljós að fyrstu fréttir hefðu verið misvisandi og þegar málið fór að lokum fyrir dómstóla var það látið niður falla.

² Nadine Guðrún Yaghi, „Segir ekki refsivert að eiga tæki og tól“, *Fréttablaðið* 10. nóvember, 2015, bls. 6.

³ Á þessa leið talaði til dæmis lögmaður mannanna, Vilhjálmur H. Vilhjálmsson,

Af þessu urðu mikil eftirmál þar sem einstaklingum sem höfðu sig frammi í umræðunni var stefnt fyrir meiðyrði og nokkrir fréttamenn 365 miðla hlutu dóm fyrir fréttaflutning af málinu. Einnig voru konurnar tvær sem upprunalega kærðu mennina fyrir nauðganir kærðar fyrir rangar sakargiftir og önnur þeirra var jafnframt ákærð fyrir nauðgun á öðrum mannum.⁴

Hlíðamálið er dæmi um að stór hluti almennings er orðinn langþreyttur á nauðgunarmenningu og aðgerðaleysi yfirvalda við rannsóknir og refsingu eftir kynferðisbrot. Einnig er málið lýsandi dæmi um hvernig þjóðfélagsumræðan hefur breyst síðan samfélagsmiðlar urðu einn helsti vettvangur hennar á Íslandi. Ljóst er að barátta femínista hefur fengið byr undir báða vængi og stóraukinn kraftur hefur verið lagður í að snúa við ríkjandi viðhorfum sem hamlað hafa kvenfrelsi. Til marks um það er hin árlega Drusluganga og netherferðir á borð við *#freethenipple*, *#höfumhátt* sem átti þátt í falli ríkisstjórnar, og yfirstandandi bylting sem kennd er við *#Metoo* og snýst um að rjúfa þöggun á kynferðisofbeldi og að skila skömminni til gerenda. Einnig hafa samfélagsmiðlar skapað nýjan vettvang fyrir þolendur, gerendur og aðstandendur til að ræða kynferðisbrot opinberlega. Hlíðamálið sýnir þó einnig að þessi nýja aðferð til að takast á við kynferðisglæpi getur reynst snúin. Aðilar voru ásakaðir, sagt var frá meintum glæp þeirra í fjölmiðlum en að endingu var málið látið niður falla í réttarkerfinu. Það þýðir þó ekki að meintir brotamenn hljóti náðun, en í staðinn eru þeir með spil á hendi og geta stefnt þeim sem tjáðu sig um málið fyrir ærumeiðingar og sækjendur fyrir rangar sakargiftir eða jafnvel nauðgun. Í þannig málum er því oft stutt í hefnd.

Afbrotafræðingurinn Michael Salter hefur rannsakað notkun samfélagsmiðla sem vettvang fyrir brotaþola í kynferðisbrotamálum. Í greininni „Justice and Revenge in Online Counter-publics“ rekur hann hvernig konum var áður fyrr markvisst haldið utan við opinbera þjóðfélagsumræðu

---

sem ræddi um málið í fjölmiðlum og vakti athygli í þættinum Morgunútvarpið degi eftir umdeilda fyrirsögn í *Fréttablaðinu*. Þar sagði Vilhjálmur frá málinu eins og það blasti við honum og skjólstaðingum hans og greindi frá áformum sínum um að leggja fram kærur vegna ærumeiðinga. Sjá: Sigmar Guðmundsson, „Viðtal við Vilhjálm H. Vilhjálmsson“, Morgunútvarpið, *Rás 2*, 10. nóvember 2015, sótt af www.ruv.is/frett/kaerda-fyrir-rangar-sakagiftir.

⁴ Freyr Gígja Gunnarsson, „Fréttamenn sýndu ekki „nægilega hófsemi““, *RÚV*, 26. október 2017, sótt af: <http://www.ruv.is/frett/frettamenn-syndu-ekki-naegjanlegahofsemi>, og „Saksóknari fellir niður annað Hlíðamálið“, *RÚV*, 5. febrúar 2017, sótt af: <http://www.ruv.is/frett/saksoknari-fellir-nidur-annad-hlidamaliid>.

sem einskorðaðist lengi við fjölmiðla undir stjórn karlmannna. Í staðinn fundu þær oft hjáleiðir að umræðunni sem skiluðu rödd þeirra þó aðeins til hluta almennings. Með tilkomu netsins hafa konur öðlast greiðari leið að opinberri umræðu og mál þeirra rata þar með oftast í almenna fjölmiðla. Salter ræðir þrjú raunveruleg dæmi um konur sem sögðu opinskátt frá kynferðisbrotum á netinu og reyndu þannig að ná fram réttlæti eða jafnvel hefndum gegn ofbeldismönnum. Hann telur að hið gamla ægivald fjölmiðla og dómskerfa sé ekki það sama nú á tímum og að önnur lög mál gildi gjarnan á netinu. Þar er að myndast sérstök réttlætiskennd og ekki er alltaf gætt jafnræðis gagnvart sakborningum og einstaklingar eru gjarnan taldir sekir áður en sekt þeirra er sönnuð, ólíkt því sem lög kveða á um.⁵ Hlíðamálið kann að vera dæmi um að svipuð réttarvitund er að verða ofan á í þjóðfélagsumræðunni hér á landi, enda voru margir þeirra sem tjáðu sig um málið tilbúnir að taka dómsvaldið í sínar eigin hendur og fordæma mennina fyrir afbrot. Margir telja því nálgun aðgerðarsinna heldur neikvæða og hafa til dæmis talað um hefnd á meintum brotamönnum, þar sem lagalega á allt opinbert dómsvald að vera í verkahring réttarkerfisins.⁶ Hins vegar er ekki til ein algild skilgreining á réttlæti og niðurstaða dómara þarf ekki að samræmast réttarvitund almennings – og öfugt. Ef löggjafi og dómstólar sinna ákveðnum málaflokkum ekki nægilega eru líkur á að fólk leiti annarra leiða, eins og er að gerast víða í samfélaginu. Í yfirstandandi #MeToo-byltingu er barist fyrir rétti kvenna til að stöðva áreitni og ofbeldi. Þeim aðgerðum er oftast stefnt að valdsterkari karlmönnum og þó að sumir álíti þær vægðarlausar þá er í grunninn verið að skila skömm sem ekki á heima hjá brotaþolum. Við slíkar aðgerðir getur meintur ofbeldismaður í versta falli misst stöðu eða vald og því er seint hægt að tala um hreina hefnd. Hér verður látið liggja á milli hluta hvort viðbrögð þeirra sem harðast fram gengu í Hlíðamálinu geti flokkast undir hefnd; en í staðinn verða tvær nýlegar skáldsögur skoðaðar sem innlegg í sömu þjóðfélagsumræðu. Báðar fjalla þær um kynbundið ofbeldi og lýsa mögulegum leiðum brotaþola og aðstandenda til að takast á við afleiðingar glæpa sem ekki fá meðferð í réttarkerfinu. Eins og sýnt verður fram á birtast aðgerðir

⁵ Michael Stalker, „Justice and Revenge in Online Counter-publics: Emerging responses to sexual violence in the age of social media“, *Crime Media Culture*, 9(3)/2015, bls. 225–242, hér bls. 227–229.

⁶ Sjá t.d.: Ritstjórn, „Lögmaður ósáttur: Alltof mikil umræða um kynferðisbrot á Íslandi“, *Stundin.is* 29. október 2015, sótt 28. febrúar 2018 af <https://stundin.is/frett/logmadur-osattur-mikil-umraeda-um-kynferdisbrot-is/>.

brotþola sem hefnd og því vakna upp spurningar um tengsl hefnda við takmörk löggjafans og réttarkerfa.

Fyrri skáldsagan er *Kata* (2014) eftir Steinar Braga. Hún fjallar um hjúkrunarfræðinginn Kötlu sem missir fótanna í lífinu eftir að Vala, dóttir hennar, hverfur sporlaust. Illa leikið lík Völu finnst ekki fyrr en ári eftir hvarf hennar og ber merki um grófar kynferðislegar misþyrmingar. Þrír menn eru grunaðir um að hafa nauðgað og myrt Völu en lögreglunni tekst ekki að sanna sekt þeirra. Í kjölfarið fær Kata taugaáfall en nær aftur fótfestu með því að kynna sér umfang kynferðisbrota á Íslandi og að vinna með brotþolum nauðgana á neyðarmóttöku. Ein þeirra er Sóley og saman ákveða þær að hefna sín á gerendum kynferðisofbeldis með því að mæta ofbeldi með ofbeldi.⁷

Hin sagan er *Gott fólk* (2015) eftir Val Grettisson. Hún fjallar um Sölva, menningarblaðamann úr kreðsum róttækra vinstrimanna í Reykjavík. Sagan hefst þegar honum er afhent bréf frá Söru, fyrrverandi kærustu hans, sem ásakar hann um að hafa beitt hana andlegu og kynferðislegu ofbeldi meðan á sambandi þeirra stóð. Henni finnst að komið sé að skuldadögum og í hönd fer svokallað ábyrgðarferli þar sem Sölva er gert að gangast við gjörðum sínum, viðurkenna ofbeldið og vinna í sínum málum. Í skáldsögunni segir Sölvi í fyrstu persónu frá því hvernig tilvera hans hrynur í kjölfar ábyrgðarferlisins, enda þarf hann ekki aðeins að takast á við sjálfan sig heldur fylgir málinu einskonar samfélagsleg útskýfun eftir að hann er ásakaður opinberlega. Á skömmum tíma snúa vinir og kunningjar við honum baki og ókunnugt fólk sýnir honum óvild. Sölvi fer því að upplifa sig sem fórnarlamb hefnda en segja má að í báðum sögum sé hlutverkum snúið við; fórnarlömb verða gerendur og ofbeldismenn verða þolendur.⁸

Bækurnar vöktu báðar mikla athygli vegna rekjanlegra tengsla við fólk og atburði úr samtímanum.⁹ Í þessari grein verður ekki tekin afstaða til

⁷ Steinar Bragi, *Kata*, Reykjavík: Mál og menning, 2014.

⁸ Valur Grettisson, *Gott fólk*, Reykjavík: Bjartur, 2015.

⁹ Í *Kötu* eru fjölmargir þjóðþekktir einstaklingar nafngreindir, gagnrýndir og jafnvel gerðir að persónum eða fyrirmyndum þeirra. Það vakti athygli í fjölmiðlum og Steinar Bragi tjáði sig sjálfur um þetta efni. Sjá: Eiríkur Örn Norðdahl, „Að útdeila réttlæti: Viðtal við Steinar Braga“, *Starafugl*, 27. október 2014, sótt 15. febrúar 2018 af <https://starafugl.is/-2014/ad-utdeila-rettlæti-vidtal-vid-steinar-braga/>. Þar sem hér er fjallað um tengingar skáldsagnanna við dómstóla er vert að taka fram að í *Kötu* eru hæstaréttardómarar nafngreindir og úrskurðir sumra þeirra gagnrýndir. *Gott fólk* vakti mikla athygli fyrir að byggja nokkuð nákvæmlega á raunverulegum atburðum og umfjöllun um bókina markaðist því af notkun höfundar á lífi raun-

þeirra mála og eftirfarandi umfjöllun á aðeins við um skáldskap og skáldaðar persónur. Hér er ætlunin að greina birtingarmynd hefnda eftir kynferðisbrot í sögunum og setja í samhengi við umfjöllun um hefnd á fræðasviði laga og bókmennta. Þannig verður reynt að greina hvernig þessi sama hefnd tengist umræðu um getuleysi íslenska réttarkerfisins til að takast á við kynferðisbrot.

Hefnd í sambengi skrifa um lög og bókmenntir

Hefnd hefur lengi verið mikilvægt viðfangsefni skálda en það hefur þó lítið verið fjallað um hefnd í fræðilegum skrifum á vettvangi laga og bókmennta. Á það bendir bandaríski hæstaréttardómarinn Richard Posner en hann helgar hefnd heilan kafla í bók sinni *Law and Literature* (2009). Þar rekur hann uppruna lagakerfis Vesturlanda aftur til hefndar í fornöld, þar sem lög höfðu þann tilgang að sporna við henni. Posner lítur svo á að hefndir fortíðar séu í raun frumstætt form réttarkerfis og segir „[[]ýsingar á hefnd í bókmenntum geta sagt sitt hvað um viðfangsefnið lög og réttlæti sem hefndin heyrir til eða er stefnt gegn. Aftur á móti getur greining lögfræðinga og hugvísindafólks á hefnd aðeins varpað ljósi á hefndar-bókmenntir“. ¹⁰ Máli sínu til stuðnings greinir hann réttarvitund persóna sem leita hefnda í bókmenntaverkum á borð við *Hamlet*, *Illíónskviðu* og ýmsum Íslendingasögum. Posner einskorðar sig við hefndir í eldri verkum til að varpa ljósi á fornan grundvöll réttarkerfa. Með líkum hætti má skoða hefndarsögur samtímans sem afturhvarf til fortíðar, til tíma þegar réttarvitund byggðist á „lex talion“, sem þýddi að gjalda líku líkt, eins og samkvæmt lögmáli Gamla testamentisins: auga fyrir auga, tönn fyrir tönn.

Meðal þeirra sem hafa fjallað um hefnd í bókmenntum í lagalegu sam-

---

verulegs fólks í skáldskap. Gagnrýnin náði hámarki þegar leikverk byggt á sögunni var sett upp á vegum Þjóðleikhússins og einn aðstandandi raunverulega málsins steig fram og fordæmði sýninguna. Sjá: Onefundur höfundur, „Veislan“, *Starafugl*, 5. janúar 2017, sótt 15. febrúar 2018 af <http://starafugl.is/2017/veislan/>.

¹⁰ Richard A. Posner, *Law and Literature* [1988], 3. útg., Cambridge og London: Harvard University Press, 2009, bls. 75. Posner er gagnrýninn á bókmenntafræðinga sem túlka fagurfræðilega bókmenntatexta til þess að komast að einhvers konar lagalegum skilningi. Hann telur að lagalegar skírskotanir í bókmenntum séu fyrst og fremst bakgrunnur fyrir sögur sem jafnan fjalla um það að vera manneskja. Þar með segir hann að óæskilegt sé að gera lagalega greiningu á bókmenntum og *Law and Literature* má sjá sem svar hans við slíkum skrifum bókmenntafræðinga.

hengi er bandaríski fræðimaðurinn William Ian Miller.¹¹ Í greininni „In Defense of Revenge“ fjallar Miller ítarlega um hefndir á miðöldum, eins og þær birtast í Íslendingasögnum, og skoðar þær sem skilvirkt réttarkerfi sem byggir á heiðri. Hann er sammála Posner um að upphaf réttarkerfa megi rekja til hefnda, en samkvæmt Miller eru hefndir í fornsögnum þó ekki endilega dæmi um það sem oft er kallað „villt réttlæti“; en það er stjórnleysi þar sem hvert víg leiðir til frekari víga. Hugmyndir manna um heiður og skömm voru meðal þess sem hélt hefndum í skefjum og settu vígamönnum ákveðin takmörk. Sá sem brotið var á varð jafnan fyrir álitshnekki og hafði þá tvo möguleika til að endurheimta heiður sinn: annars vegar að leggja málið í dóm til að reyna að fá brotamenn dæmda útlæga, og þar með rétttræpa, og hins vegar að leita hefnda sjálfur með mannvígum – en seinni kosturinn jók meira heiður viðkomandi. Í flestum Íslendingasögnum er hefnd bæði hluti af samfélagsmynstrinu og persónulegu lífi einstaklinga en sá sem ætlaði að rækja hefndarskyldu þurfti fyrst að fá fyrir henni samfélagslegt samþykki og að hafa fyrir henni lagastoð. Miller lítur á hefndina sem undirstöðuatriði í réttarvitund manna fyrr á tíð en bendir á að hún hafi í raun verið gerð brottræk úr nútímalögum. Í réttarkerfum samtímans sjá yfirvöld um að refsa þeim sem brjóta gegn samborgurum sínum og almennt er litið svo á að slík kerfi megi ekki stjórnast af hefnd. En Miller telur hefndarþörf mannsins þó ekki hafa horfið með tímanum heldur hafi henni einfaldlega verið fundinn annar og ósýnilegri farvegur. Hefndin er því oftast ógreinileg í daglegu lífi fólks en hún lifir ennþá í menningarlegum fantasíum, sérstaklega í kvikmyndum.¹²

Í seinni hluta greinarinnar ber Miller hefndarkerfi miðalda saman við hefndir í kvikmyndum og bendir á að samfélagsleg viðurkenning sé undirstaða hefnda í báðum tilvikum. Samkvæmt fornsögnum var hefnd tiltæk

¹¹ Þekktasta verk Millers um hefnd er bókin *Bloodtaking and Peacemaking* en í henni fjallar hann ítarlega um réttarkerfi, hefndir og erjur eins og þær birtast í *Íslendingasögnum*. Sjá: William Ian Miller, *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law, and Society in Saga Iceland*, Chicago: University of Chicago Press, 1990.

¹² William Ian Miller, „In Defence of Revenge“, *Medieval Crime and Social Control*, ritstj. Barbara A. Hanawalt og David Wallace, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999, bls. 70–89, hér bls. 70–79. Hafa ber í huga að í hinu engilsaxneska réttarkerfi, sem er bæði við lýði í Bretlandi og Bandaríkjunum, snýst réttlætið að nokkru leyti um að mæta þörfum brotþola. Því er svo öfugt farið í germönskum réttarkerfum, eins og því íslenska, þar sem ríkisvald fer alfarið með dómsvaldið og úrskurðum er ekki endilega ætlað að samræmast hugmyndum sækjanda um réttlæti.

lausn í vissum aðstæðum en almenningur þurfti að gangast við henni og veita leyfi til hefnda. Miller segir að á sama hátt byggi hefnd í kvikmyndum á samþykki áhorfenda, en þeir sem vilja njóta þess að horfa á hefndarkvikmynd þurfa helst að samþykkja að réttlætanlegt sé fyrir persónu kvikmyndarinnar að hefna fyrir brot sem hún eða einhver henni nákominn hefur orðið fyrir. Áhorfendur verða því að skynja að brotapolí eigi rétt á skaðabótum og þar með að sá sem braut af sér sé skuldugur. Miller telur að hefndarkvikmyndir séu háðar takmörkum réttarkerfisins og að í slíkum myndum megi oft greina harða gagnrýni á þetta sama kerfi. Persóna í kvikmynd sem leitar hefnda öðlast samúð ef brotið sem hún varð fyrir telst glæpur í augum áhorfenda. Brotið þarf því helst að vera viðurkenndur glæpur samkvæmt lögum en um leið er nauðsynlegt að réttarkerfið hafi brugðist svo að réttlætanlegt sé fyrir persónu að rækja hefnd. Þannig verður hefndin annað og jafnvel meira afgerandi réttlæti en það sem boðið er upp á í réttarkerfinu. Miller bætir við að augljós munur sé á hetjum og illmennum í hefndarkvikmyndum. Hetjan fær samúð áhorfanda og er oft talin vinna fyrir samfélagið með verkum sínum, á meðan illmennið hefnir ekki í þágu réttlætis heldur einungis vegna eigin duttlunga og á því enga samúð skilda.¹³ Í greininni nefnir Miller nokkuð einvíðar hetjur úr kvikmyndasögunni sem ljóst er að áhorfendur ættu auðvelt með að sýna samúð. En ólíkt hetjum í Hollywoodmyndum er algengara að persónur í bókmenntum séu á siðferðislega gráu svæði eða einfaldlega andhetjur, eins og raunin er með persónur verkanna sem hér eru til umfjöllunar. Slíkar persónur má þó einnig finna í kvikmyndum og oft eru þær nokkuð ýktar.

Sérstök kvikmyndagrein segir sögur kvenna sem hefna sín á nauðgurum. Slíkar myndir eru oftast flokkaðar með svokölluðum „slægingarmyndum“ sem urðu til á áttunda áratugnum í Bandaríkjunum í kjölfar þess að slakað var á ritskoðun kvikmynda þar í landi.¹⁴ Eitt þekktasta verk greinarinnar, *I Spit On Your Grave* (1978), segir sögu konu sem verður fyrir hópnauðgun og ákveður í kjölfarið að hefna sín. Hún leitar uppi alla ofbeldismennina og myrðir þá einn af öðrum á hrottafenginn hátt. Í bók

¹³ Sama rit, hér bls. 80–85. Fyrir Miller er augljóst að réttarvitund almennings hafi tekið breytingum enda myndu nútíma áhorfendur kvikmynda seint samþykkja að réttlætanlegt væri að hefna með því að myrða skyldmenni afbrotamanna eins og gert er í Íslendingasögunum.

¹⁴ Carol Clover, „Karlar, konur og keðjusagir: Kyngervi í nútímahryllingsmyndum“ [1992], þýð. Úlfhildur Dagsdóttir, *Afangar í kvikmyndafræðum*, ritstj. Guðni Elísson, Reykjavík: Forlagið, 2003, bls. 357–394, hér bls. 357.

sinni *The New Avengers* (2000) heldur Jacinda Read því fram að kvikmyndir um hefndir kvenna eftir nauðgun (e. *rape-revenge films*) hafi verið dæmi um fyrstu tilraunir Hollywood til að framleiða femínískar kvikmyndir í kjölfar kvenréttindabaráttu sjöunda og áttunda áratugarins. Read telur að ekki sé nóg að kvikmynd fjalli um hefndir kvenna til að teljast femínísk en að myndir um hefnd eftir nauðgun fjalli ávallt um aðgerðir gegn kerfisbundinni misnotkun á konum og eigi því í flókinni samræðu við femínisma.¹⁵ Í mörgum skáldsögum og kvikmyndum um konur sem hefna má því greina femínísk skilaboð til feðraveldisins. Í bókinni *Rape-Revenge Films* (2011) skoðar Alexandra Heller-Nicholas þessa kvikmyndagein og segir að gallað réttarkerfi sé ein af forsendum þess að fórnarlömb nauðgana í kvikmyndum taki lögin í eigin hendur. Hins vegar varar Heller-Nicholas fræðimenn við því að alhæfa um kvikmyndageininna í heild; því sérhverja mynd þurfi að greina á hennar forsendum.¹⁶ Enda geta sumar kvenpersónur sem hefna eftir nauðgun verið hetjur; á meðan hrottalegar hefndir annarra vekja ef til vill ekki samúð hjá áhorfendum. Undirliggjandi er alltaf sú spurning hvort réttlætlanlegt sé að beita ofbeldi í baráttunni við feðraveldi sem markvisst kúgar konur.

Í bók sinni *Law and Literature* (1995) greinir Ian Ward skáldsöguna *Saga þernunnar* (e. *Handmaid's Tale*, 1985) eftir Margaret Atwood til að sýna fram á ósanngirni í bandarískum lögum gagnvart brotaþolum kynferðisbrota. Hann vitnar í grundvallarrit femínískra lagakenninga, *Towards a Feminist Theory of the State* (1989), eftir Catharine A. MacKinnon sem bent hefur á að lagabókstafurinn sé karllægur þar sem nauðgun er skilgreind sem atburður en ekki sem upplifun. Fyrir dómstólum þarf því að sanna að kynferðisleg samskipti hafi verið ofbeldisfull af ásettu ráði og þar með nauðgun; en um leið er að mestu litið fram hjá upplifun brotaþola. Í *Sögu þernunnar* er dregin upp mynd af samfélagi þar sem nauðganir eru aðeins atburðir en ekki glæpir, þar sem kvenfrelsi er virt að vettugi og nauðganir í raun samfélagslega viðurkenndar.¹⁷ Út frá greiningu Ward má ætla að lög og dómsvald geti sent mismunandi skilaboð eftir því hverskonar mörk eru

¹⁵ Jacinda Read, *The New Avengers: Feminism, femininity and the rape-revenge circle*, Manchester og New York: Manchester University Press, 2000, bls. 6 og víðar.

¹⁶ Alexandra Heller-Nicholas, *Rape-Revenge: A Critical Study*, North Carolina: McFarland & Company, 2011, bls. 7.

¹⁷ Ian Ward, *Law and Literature: Possibilities and perspectives*, New York og Melbourne: Cambridge University Press, 1995, bls. 128–136. Sjá einnig: Catharine A. MacKinnon, *Towards a Feminist Theory of the State*, Cambridge og London: Harvard University Press, 1989.

sett til að sporna við kynferðisbrotum. Hér verður reynt að sýna fram á að í skáldsögunum *Kötu* og *Góðu fólki* sé markvisst fjallað um getuleysi hins íslenska réttarkerfis andspænis kynbundnu og kynferðislegu ofbeldi og gefin dæmi um ólík viðbrögð einstaklinga við því ástandi. Rétt eins og í hefndarkvikmyndum ganga viðbrögðin þvert á lög réttarríkja en óljóst er hvort þau geti talist hetjudáð.

Kata: Réttlæting hefnda

Réttlætisgyðjan er tákni fyrir vinnubrögð dómstóla og er sjálf hlaðin táknum: hún er með hulu fyrir augum sem tákna jafnræði frammi fyrir lögum og gefur til kynna að sá sem mætir fyrir rétt verði ekki dæmdur eftir útliti, hörundslit, kyni eða stétt. Í annarri hendi heldur hún á vog sem tákna að hvert mál verði vegið og metið af nákvæmni og með hinni heldur hún um sverð sem tákna refsingu. Í umfjöllun um refsingar og hefndir afbyggir William Ian Miller réttlætisgyðjuna og segir hið augljósa: að blind gyðjan sjái ekki á vogina og geti því ekki vegið og metið málin sem liggja fyrir, en auk þess þarf vart að hræðast sverð þess sem sér ekki neitt. Þannig sýnir Miller með táknrænum hætti fram á innbyggða vankanta á réttarkerfum og bætir jafnframt við að slíkt hið sama geti listamenn gert.¹⁸ Á bókarkápu skáldsögunnar *Kötu* er mynd af konu sem virðist algjör andstæða réttlætisgyðjunnar: hún starir beint fram fyrir sig, blóði drifin í andliti, maskarinn

¹⁸ William Ian Miller, *Eye for an Eye*, New York: Cambridge University Press, 2006, bls. 1. Í þessari bók veltir Miller fyrir sér samfélögum endurgjaldsrefsinga (e. *talion culture*) sem voru við lýði í Babýlón, Palestínu og Róm til forna, ásamt Íslandi á þjóðveldisöld. Endurgjaldsrefsingar, „lex talionis“, byggðu á einfaldri réttlætisskilgreiningu: sá sem fremur glæp sem veldur öðrum skaða skal gjalda fyrir með því að þola sama skaða af hendi brotaþola – eða eins og það er orðað í *Gamla testamentinu*: „auga fyrir auga, tönn fyrir tönn“. Miller líkir þessu við viðskipti og sér bæði kosti og galla í slíku kerfi. Hann tengir líka réttlætisgyðjuna við viðskipti og segir til dæmis að vog hafi upprunalega verið tákni markaða. Það má því segja að réttlæti standi á sama óstöðuga grunni og viðskipti sem eiga allt sitt undir mannlegum gildum, þrá og breyskleika. Miller bætir við að listamenn geti sýnt fram á að réttlæti standi oft höllum fæti, til dæmis með því að teikna réttlætisgyðjuna með hallandi vog. Það hefur margoft verið gert, t.d. má skoða styttnu eftir einn þekktasta höggmyndasmið Portúgala, Leopoldo de Almeida, sem stendur fyrir framan dómshúsið í borginni Porto. Styttan er af réttlætisgyðju sem hefur tekið huluna frá augum og látið vogina síga, en í staðinn heldur hún um sverðið og horfir beint fram. Almeida sagði styttuna tákna nútímavæðingu réttarkerfisins en margir hafa túlkað styttuna sem tákni um réttarviðhorf fasistastjórnar Antónios de Oliveira Salazar sem réð ríkjum þegar styttnan var reist árið 1960.

hefur lekið með tárur niður á kinn og yfir myndina hefur slest blóð svo það virðist sem horn hafi myndast á höfði hennar.¹⁹ Gera má ráð fyrir að kápuna prýði mynd af Kötú sjálfri og rétt eins og persónur hefndarkvik-mynda á borð við *I Spit On Your Grave* gefur hún lítið fyrir meint réttlæti dómstóla og nær fram sínu eigin réttlæti í formi blóðugra hefnda.

Fyrri hluti bókarinnar fjallar um hvarf Völu og djúpstæða sorg Kötú í kjölfarið. Dauði dótturinnar bindur enda á hjónaband þeirra Tómasar og Kata byrjar að misnota áfengi og lyf sem hún stelar af vinnustað sínum á krabbameinsdeild Landspítalans. Raunar er atburðarás sögunnar nokkrum sinnum brotin upp með draumföllum eða ofskynjunum Kötú eftir inntöku þessara lyfja.²⁰ Samhliða er gefin mynd af lífi Völu en hún var týnd í tilverunni, glímdi við þunglyndi og reyndi að leita lausna víða, til dæmis í vímuefnum og trúarbrögðum. Ljóst verður að foreldrar hennar studdu hana ekki nógu vel og gerðu oft illt verra með ströngu uppeldi. Kata kemst svo að því að Vala hafði skrifað til vinar á netinu og tjáð sig um hugðarefni sín. Vinurinn þóttist vera unglingsstelpa að nafni Báthory en eftir að hann biður Völu um að senda af sér nektarmyndir þykist Kata sjá að Báthory sé dulnefni miðaldra manns. Um hríð sannfærast Kata ranglega um að Tómas, maðurinn hennar og faðir Völu, sé Báthory og reynir að ráðast á

¹⁹ Kápa *Kötú* er hönnuð af Eyþóri Páli Eyþórssyni.

²⁰ Margt í *Kötú* virðist búa yfir alegóriskrri vídd og ber þar helst að nefna dúkkuhúsið sem Tómas gefur dóttur sinni Völu. Húsið verður að þráhyggju fyrir Kötú og hún hatast við það um leið og það er mikilvægt fyrir feðginin. Í ofskynjunum Kötú vaknar hún upp í dúkkuhúsinu og kynnist mönnum sem halda þar konum föngnum. Einn þeirra er Kalman sem er eftirmynd rithöfundarins Jóns Kalmans Stefáns-sonar en hann hefur mikið listrænt vægi fyrir Kötú. Dúkkuhúsið má skoða sem tákn um innilokun konunnar í allt umlykjandi karlaveldi með augljósri tengingu við samnefnt verk Henriks Ibsen og umfjöllun ýmissa femínista um heimilið sem tákn kúgunar. Sjá t.d.: Iris Marion Young, „House and Home: Feminist Variations on a Theme“, *On Female Body Experience: „Throwing Like a Girl“ and Other Essays*, New York: Oxford University Press, 2008, bls. 123–154. Slíkar táknmyndir fyrir vald minna á *Konur* (2008), aðra skáldsögu eftir Steinar Braga. Þar er innilokun, pyntingum og misþyrmingum á Evu lýst nákvæmlega og vísbendingar markvisst gefnar um hvaða öfl standi þar á bak við, t.d. viðskipta- og bankaveldi Íslands, karlmennska, almennt kvenhatur og sjálf menningin. Loks kemur í ljós að aðfarirnar eru listaverk eftir Joseph Novak, sem verður einskonar holdgervingur ríkjandi afla: karlkyns listamaður á styrkjum hjá peningaöflunum sem skapar verk innblásið af kvenfyrirlitningu; *Konur*, Reykjavík: Mál og menning, 2008. Bæði skáldverkin eru í grunninn raunsæ en inn í frásögnina blandast fantasía, oftast í formi ofskynjana eftir lyfjanotkun, sem gerir mörk raunveruleikans ógreinilegri. Með ákveðinni einföldun má segja að verkin lýsi samfélagslegri kúgun á konum og að í *Kötú* sé vandamálið opinskátt og viðurkennt en í *Konum* er það frekar gefið í skyn.

hann, en atlagan mistekst vegna þess að Kata er í vímu. Eftir það vaknar Kata á geðdeild og fer í sálfræðimeðferð. Hún fær það verkefni að halda dagbók og þá breytist stíll sögunnar.

Einn kafli verksins samanstendur af dagbókarskrifum Kötú og er jafnframt eini hluti sögunnar sem er skrifaður í fyrstu persónu. Þar segir Kata frá því hvernig hún leitar að fróðleik um nauðganir á Íslandi og helsta heimild hennar verður bókin *Ofbeldi á Íslandi á mannamáli* (2009) eftir Þórdísi Elvu Þorvaldsdóttur. Sú bók er eitt áhrifaríkasta mál gagn þeirra sem hafa barist fyrir breytingum á meðferð kynferðisbrotamála í íslensku réttarkerfi, enda hefur Þórdís Elva verið áberandi í þeirri umræðu um árabil. Í bókinni fjallar hún um tíðni nauðgana á Íslandi og ræðir ranghugmyndir um kynferðisbrot sem hafa verið áberandi í umræðunni. Þetta eru atriði eins og klæðaburður, háttalag, áfengisneysla eða takmörkuð mótspyrna brotaþola þegar brot á sér stað. Einnig fjallar hún um meðferð nauðgunarmála í réttarkerfinu og umræðu um efnið á vettvangi stjórn mála og sýnir fram á að margt megi gera betur.²¹ Þórdís Elva tekur fram að hún nálgist viðfangsefnið sem almenn-

²¹ Þórdís Elva tekur til dæmis fyrir löginn sjálf, þá sérstaklega 194. grein. hgl. (nr. 19/1940). Löginn hljóða svo: „Hver sem hefur samræði eða önnur kynferðismök við mann með því að beita ofbeldi, hótunum eða annars konar ólögumatri nauðung gerist sekur um nauðgun og skal sæta fangelsi ekki skemur en 1 ár og allt að 16 árum. Til ofbeldis telst svipting sálfræðis með innilokun, lyfjum eða öðrum sambærilegum hætti.“ Það vekur athygli Þórdísar Elvu að í fyrstu málsgrein sé ofbeldi, hótun eða nauðung skilyrði fyrir nauðgun. Það þykir henni úrelt viðmið og bendir á að í orðabókum er nauðgun skilgreind sem samfarir við einstakling gegn vilja hans. Nauðgun hlýtur því að teljast til ofbeldis og ákvæðið því byggt á rökvillu, sem Þórdís útleggur svo: „Sá sem beitir ofbeldi með því að beita ofbeldi gerist sekur um ofbeldi.“ Til samanburðar bendir hún á að rán og annað ólöglegt athæfi teljist til glæpa hvort sem slíkt er framið með ofbeldi eða ekki og sýnir fram á að orðalag kynferðisbrotaákvæða hegningarlaga hafi staðið í vegi fyrir framgangi réttlætis. Sjá: Þórdís Elva Þorvaldsdóttir, *Ofbeldi á Íslandi á mannamáli: Brotin, dómarnir, aðgerðirnar og umræðan*, Reykjavík: JPV, 2009, bls. 105.

Lagabreytingar voru síðast gerðar 2007 eftir frumvarpi sem samið var af Ragnheiði Bragadóttur prófessor, sem hefur skrifað mikið um ákvæði hegningarlaga um kynferðisbrot og dóma sem hafa reynt á túlkun þeirra. Hún segir að orðalag um ofbeldi fylgi germönsku leiðinni í lagasetningu. Það er svo aftur í engilsaxnesku leiðinni sem nauðgun er skilgreind eftir því hvort samþykki var veitt eða ekki. Margir norrænir fræðimenn telja að þannig orðalag geti leitt til of mikillar áherslu á viðbrögð brotaþola. Þegar þetta er skrifað liggur frumvarp fyrir Alþingi þess efnis að breyta orðalagi 194 gr. hgl. svo samþykki fyrir samförum verði í forgrunni. Sjá: „552 frumvarp til laga“, flytjandi Jón Steindór Valdimarsson, mál. 419, 146. lög-gjafarþing 2016–2017, sótt 17. febrúar 2018 af <http://www.althingi.is/altext/146/s/0552.html>.

ur borgari enda sé hún hvorki afbrota- né lögfræðingur. Markmið hennar er að ræða á *mannamáli* helstu annmarka á viðhorfi almennings og meðferð nauðgunarmála í dómkerfinu. Í dagbókarskrifum Kötú segir hún frá bataferli sínu og samhliða því birtir hún tölfræði og frásagnir um ósanngjarna meðferð dómstóla á nauðgunarmálum sem gjarnan eru fengnar úr bók Þórdísar Elvu. Þessar upplýsingar hafa bein áhrif á viðhorf Kötú og verða ásamt öðru til þess að hún ákveður að leita hefnda:

[A]f þeim sem gangast undir réttarlæknisfræðilega skoðun á neyðarmóttöku fyrir nauðganir hérna á Landspítalanum leggur þriðjungur til helmingur fram kæru. Svo versna tölurnar. Samkvæmt nýlegri skýrslu innanríkisráðuneytisins, sem byggist á tölum frá lögregluembættum landsins á tveggja ára tímabili (2008–2009), kemur fram að af 189 nauðgunarkærum hafi verið sakfelld í 20. Sem þýðir á mannamáli að af þeim minnihluta kvenna sem leitar aðstoðar á spítala eftir að hafa verið nauðgað, og ákveður svo þar að auki að leggja fram kæru, er ennþá smærri brot sem nýtur réttlætis. (Og já, ég tala um réttlæti af því ég veit að einungis örfáar konur, ef nokkrar, eru svo ringlaðar, ruglaðar eða heiftugar að leggja fram kæru um nauðgun sem aldrei hefur orðið. Af hverju ættu þær að gera það? Það er ekki eins og þær njóti upphefðar fyrir vikið). Þegar konu hefur verið nauðgað og eftir að hún hefur arkað upp öll þrep dómkerfisins er því nánast gefið að enginn fæst dæmdur sekur. Ekkert gerist. Ekkert svo vitað sé. Sönnunarbyrði í nauðgunarmálum er augljóslega strangari en í eðlisfræðirannsóknum.²²

Kata sættir sig ekki við að gerendur njóti ætíð vafans frammi fyrir dómstólum og stingur upp á að sönnunarbyrði sé lögð á herðar meintra gerenda sem þurfa þá að sanna að samþykki fyrir kynmökum hafi verið veitt.²³ Þannig tekur hún til endurskoðunar eina meginreglu réttarkerfa sem kveður á um að allir teljist saklausir þar til sekt þeirra er sönnuð. Einnig skilur hún ekki að ef fjórðungi kvenna á Íslandi er nauðgað á lífsleiðinni af hverju kynsystur þeirra rísi ekki upp og berjast fyrir réttlæti:

²² Steinar Bragi, *Kata*, bls. 244–245.

²³ Lengi hefur verið bent á að frammi fyrir dómi virki réttur sækjenda minni en sakborninga í nauðgunarmálum. Jafnvel hefur verið rætt um að snúa sönnunarbyrðinni við svo það komi í hlut hins ákærða að sanna að samþykki fyrir kynmökum hafi verið veitt. Sjá t.d.: Dr. Guðrún Jónsdóttir í samvinnu við konur á Stígamótum, *Nauðganir*, Reykjavík: Stígamót, 2001.

Ef einn af hverjum fjórum drengjum/körlum yrði fyrir kynferðisofbeldi á ævinni – hvað þá? [...] Þá yrðu sett herlög í landinu, útgöngubann eftir klukkan átta, Viagra innkallað úr apótekum, dauðarefsing við klámframleiðslu, bann við ofdrykkju kvenna, bann við kynlífs-tækjabúðum, lögregla á hverju götuhorni, konur skyldugar til að ganga með lúffur, í bomsum, óopnanlegum anorökkum. Alltaf. Konur brenndar á báli. Þetta er vonlaust dæmi, auðvitað. Ef einum af fjórum karlmönnum væri nauðgað væru þeir auðvitað engir karlar. En af hverju? Af því að karlar létu aldrei bjóða sér svona tölur. Af því þeir eru karlar? Af því að við erum konur?²⁴

Kötu finnst kerfið knúið áfram af kynjamisrétti og hvetur konur til þess að berjast gegn alltumlykjandi feðraveldi. Hún notar gjarnan myndmál hernaðarátaka og er tilbúin að heyja baráttu til að stöðva það sem hún sér sem „stríð gegn konum“. Samhliða því að Kata finnur til vaxandi hefndarþorsta er lesendum talin trú um að það sé ekki aðeins réttlætlanlegt að hefna fyrir morðið á Völu heldur sé það þjóðþrifaverk. Það er í samræmi við hugmyndir Millers um að hefndarfantasiur nútímans séu háðar samþykki og samúð áhorfenda. Kata þráir að hefna sín á þeim sem nauðguðu og myrtu Völu – þeim Garðari, Atla og Birni Bola. Enda hefur enginn þeirra snúið við blaðinu; þeir halda áfram að vanvirða konur, fremja ofbeldisverk og jafnvel stæra þeir sig af slíkum verkum í fjölmiðlum. Kata finnur því til siðferðislegrar ábyrgðar að bregðast við, stöðva þrjótana og um leið „laga heiminn“.²⁵

Á einum stað í sögunni veltir Kata fyrir sér hefndum og réttlætningu þeirra og þá „rambaði [hún] að lokum á vinsælasta afþreyingarefni samtímans: bíómyndir. Hún sá að hefnd karlmannna og æra hafði komið þar við líka og sem fyrr lögð að jöfnu við heimilið, vinnustaðinn, eignir þeirra, borgirnar, þjóðirnar og stundum heiminn allan.“²⁶ Í kjölfarið telur hún upp ýmsar þekktar hefndarmyndir, skilur aðdráttafl hefnda og bætir svo við:

En það var athyglisvert að sjá hvernig sumum virtist leyfilegt að hefna en öðrum ekki. Hefndin og framkvæmd hennar var veruleiki karla. Þótt ekki allir létu slag standa, frekar en að allir væru hetjur, bjó hefndin að minnsta kosti í þeim sem *möguleiki*. Eins og dæmin sýndu: Engar konur skutu börnin sín, manninn sinn og sjálfar sig

²⁴ Steinar Bragi, *Kata*, bls. 246.

²⁵ Sama rit, bls. 247.

²⁶ Sama rit, bls. 288.

á eftir. Þær skutu engan vegna vansæmdar í vinnunni, skólanum, í ræktinni eða á ættarmóti. Samkvæmt tölum Sameinuðu þjóðanna unnu konur 70 prósent af vinnu heimsins, í klukkustundum talið, og fengu fyrir 1 prósent auðsins. Engin kona hefndi sín fyrir það. [...] Engar konur hefndu fyrir sýruárás á dóttur sína, móður, systur eða vinkonu. Engar konur hefndu fyrir óréttlæti sem þær voru beittar. Engar konur hefndu fyrir vansæmd. Höfðu þær kannski enga sæmd fyrir? Engar konur hefndu. Karlmenn hefndu. Á alla mögulega vegu með orðum, barsmíðum, nauðgunum, vopnum og sýru. Konur hugsuðu um hefnd, sáu alla mögulega vankanta á hefnd, létu sig dreyma um hefnd og þótt örfáar, snarvilltar konur létu verða af því urðu þær ekki sæmdar af hefnd: þær buguðust, gátu ekki meir, gripu til örþrifaráða og snerust til varnar, helltu bensíni yfir karlinn sem hafði barið þær í tíu ár og kveiktu á eldspýtu – en aldrei sem hetjur.²⁷

Hér kallast hugmyndir Kötu um hefndir aftur á við skrif Millers um sama efni; en hún bætir við vangaveltum um kynjavídd hefnda. Steinar Bragi virðist því vera að skrifa sögu innan hefðar hefndarbókmennta og -kvikmynda sem oftast fjalla um karlmenn sem knýja fram réttlæti með eigin leiðum þegar réttarkerfið bregst væntingum þeirra. Sagan er af konu sem áttar sig á því að karlmenn hafa lengi haft einkarétt á hefndum og hún hyggst breyta því. Uppspretta óréttlætisins er ekki morðið á Völu heldur kúgun kvenna og nauðgunarmenning sem leiddi til morðsins og verkið getur því ekki talist annað en femínist. Enda réttlætir Kata gjörðir sínar bæði með hliðsjón af ægivaldi feðraveldisins og takmörkum réttarkerfisins. Smám saman verður ofbeldið eina lausnin í huga Kötu, eins og kemur fram í samtali hennar við aðra persónu sögunnar:

Þeim sem beita ekki ofbeldi er meira að segja hegnt fyrir það af dómstólum. – Ef konu er nauðgað án þess að streitast á móti, þá er aðgerðaleysið notað gegn henni af dómstólum. Ef þú bregst ekki við ofbeldi með ofbeldi – það er að segja, ef þú streitist ekki á móti, að minnsta kosti – ertu álitin líklegri til að hafa veitt samþykki fyrir verknaðinum ... Og sama á við um okkur hin, sem gerum ekkert þrátt fyrir viðvarandi, sífellt ofbeldi karla í garð kvenna um allan heim. Veitum við ekki samþykki fyrir þessu öllu með aðgerðarleysi

²⁷ Sama rit, bls. 289–290.

okkar? Ég er ekki samþykkt. Ég beiti ofbeldi vegna þess að ég hef rétt á því, vegna þess að samfélagið væntir þess og tekur mark á því.²⁸

Hér birtast svipuð viðhorf og Ian Ward greindi í *Sögu þernunnar*, en hann sagði að þar væri lýst samfélagi sem telur nauðganir eðlilegar; þar sem þær væru ekki ólöglegar. Kata lítur svo á að máttleysi dómstóla í kynferðisbrotamálum þýði að konur verði að bregðast við, verja sig og sporna gegn því ofbeldi sem þær eru beittar því annars falla nauðganir ekki undir skilgreiningar á ofbeldi. Lesendum er því markvisst gerð grein fyrir að hefndir Kötú séu þjóðþrifaverk en í seinni hluta sögunnar verður samt ljóst að hömlulaus hefnd er ekki vænlegur kostur.

Það verða þáttaskil í lífi Kötú eftir að hún tekur á móti Sóleyju á neyðarmóttöku fyrir fórnarlömb nauðgana, en hún hafði fundist liggjandi í runna, illa leikin eftir ofbeldisverk kærasta síns. Í kjölfarið heimsækir hún Sóleyju upp á geðdeild, þar sem henni er haldið á sjálfsmorðsvakt, og smám saman tekst með þeim vinskapur. Þær ákveða að leita hefnda á ofbeldismanni Sóleyjar og hafa upp á honum þar sem hann er á heimleið með nýrri konu. Þær finna sig knúnar til þess að koma í veg fyrir næsta ofbeldisverk hans og ákveða því að fara heim til hans og berja hann nokkuð hrottalega. Þetta er fyrsta af mörgum ofbeldisverkum þeirra Sóleyjar og Kötú en öll tengjast þau á táknrænan hátt birtingarmyndum á kynbundnu ofbeldi og kynferðisbrotum. Þannig minna aðfarirnar gegn ofbeldismanni Sóleyjar á heimilisofbeldi.

Næsta ofbeldisverk Kötú og Sóleyjar beinist gegn áðurnefndri Báthory, sem reynist vera miðaldra karlmaður úr kristilegum söfnuði sem þær Kata og Vala tilheyrðu. Kata byrlar honum ólyfjan og dröslar honum út í bíl til Sóleyjar og saman aka þær með hann niður í fjöru. Á leiðinni virðist Kötú snúast hugur um stund og spyr: „Hver eru viðurlögin við mannráni?“ En Sóley réttlætir aðgerðina: „Engin. Er það ekki þess vegna sem við erum að þessu?“²⁹ Hér er minnt á hið gallaða réttarkerfi, en Kata hefur áður í sögunni krafist þess að byrlun nauðgunarlyfja verði tekin jafn alvarlega og líkamsárásir, bæði á neyðarmóttöku og fyrir dómstólum. Í fjöruborðinu afklæða þær manninn og taka af honum niðurlægjandi myndir áður en þær ganga í skrokk á honum. Örlög mannsins minna á aðfarirnar gegn Völu, sem var einnig dópuð upp og numin á brott, og tengingin er ljós í lýsingum á atburðinum: „Augun opnuðust og hann horfði ennþá jafn ráðvilltur í

²⁸ Sama rit, bls. 380–381.

²⁹ Sama rit, bls. 317.

kring um sig, ekki ósvipað því sem Vala hefði gert meðan mennirnir skiptust á að nauðga henni.“³⁰ Árásin á Báthory er þannig táknrænt tengd við kynferðisofbeldi, lyfjaeitranir og nauðganir.

Næst kemur röðin að morðingjum Völu. Þær Sóley og Kata ráðast inn á heimili Garðars og pynta hann þar til hann játar að hafa átt aðild að morðinu á Völu ásamt þeim Atla og Birni Bola, líkt og Kötunni hafði grundað. Þær myrða Garðar með rafbyssu og bregða síðan snöru um hálsinn á líkinu og hengja það upp þannig að það liti út fyrir að hann hafi framið sjálfsmorð. Endalok Garðars eru því á táknrænan hátt tengd örlögum fjölmargra fórnarlamba kynferðisofbeldis sem falla fyrir eigin hendi. Dauða Atla ber að með skjótari hætti eftir að Kata skvettir sýru yfir andlitið á honum. Árásin er með augljósum hætti tengd hefndaraðgerðum karla gegn konum í ákveðnum hluta heimsins.

Að lokum er komið að Birni Bola sem er lýst sem erkitýpu fyrir þá þjóðfélagshópa sem Kata og Sóley kalla „hnačka og skinkur“. Björn er vaxtarræktarfrömuður sem baðar sig í ljósi fjölmiðla þrátt fyrir opinber tengsl sín við glæpastarfsemi. Einnig er hann málsvari öfgafullrar æsku- og útlitsdýrkunar, hann aðhyllist tvíhyggju um eðli kynjanna og ummæli hans á opinberum vettvangi einkennast af mikilli kvenfyrirlitningu. Í huga Kötunni er Björn holdgervingur feðraveldisins og um leið verðugur andstæðingur; því bæði aðhyllast þau öfgakenndar en þó afar ólíkar skoðanir. Uppgjör þeirra á sér stað á veitingahúsi þar sem Kata kemur Birni í opna skjöldu; hún stekkur uppá bakið á honum, læsir nöglunum í slagæðina og rífur hana í sundur. Morðið er enn ein táknmyndin af aðförum karlmanna gegn konum, því Kata rífur Björn Bola á hol rétt eins og hún hefur sagt að nauðgarar geri við konur.

Í síðasta kafla verksins situr Kata í einangrun í kvennafangelsinu í Kópavogi og hefur verið dæmd fyrir þrjú morð. Hefndaraðgerðir hennar hafa vakið mikla athygli fjölmiðla og í viðtölum talar hún um stríð kynjanna og að kynbundið ofbeldi sé stærsta réttlætismál samtímans. Í kjölfarið lýsa margar konur yfir stuðningi við hana og úti í heimi verða til aðgerðahópar, eða hryðjuverkahópar, sem kenna sig við Kötunni og hefna sín á karlmönnum sem beita konur ofbeldi. Aðgerðir Kötunni hafa því skapað nýja réttlætisvitund sem einkennist af ofbeldi og er ætlað að halda ofbeldishneigðum karlmönnum í skefjum. Í gegnum skáldsöguna er lesendum gert ljóst að hefndin sé réttlætisleg og jafnvel nauðsynleg, þó að

³⁰ Sama rit, bls. 319.

sagan sé ýkt og ákall Kötú eftir blóðugum hefndum nokkuð ómálefnalegt. Gengið er út frá því að konur verði ekki aðeins fyrir kynferðislegu ofbeldi af hendi karlmannna heldur hafi þeir einir rétt á hefndum. Með slagkrafti fémínismans sýnir Kata fram á að þessum hugmyndum þarf að snúa á hvolf. Skáldsaga Steinars Braga felur því í sér ákall um viðbrögð við nauðgunar-menningu, rétt eins og fémínískar slægingarmyndir um konur sem hefna sín eftir nauðganir.

Gott fólk: ábyrgðarferlið sem hefnd

Í skáldsögunni *Kötú* eiga vinkonurnar Kata og Kolbrún samræður um svo-nefnt ábyrgðarferli. Þær sammælast um að slíkt ferli feli fyrst og fremst í sér hefnd; enda sé það afleiðing af stefnuleysi yfirvalda í kynferðisbrota-málum. Hins vegar telur Kata aðstandendur slíkra ferla ekki endilega vera góða og bætir við: „Ekki vona heldur ... Ég veit það ekki. Þau stíga yfir einhver mörk með því að hefna ... Hefnd er ekki góð, hún getur aldrei verið góð, er það? Hún getur verið réttlát, býst ég við, en ekki góð.“³¹ Þegar Kata lætur þessi orð falla er hún sjálf byrjuð að hefna sín á morðingjum dóttur sinnar og hún viðurkennir að henni finnist ábyrgðarferlið ekki fela í sér nægilega refsingu fyrir nauðgun. Kolbrún vinkona hennar hneykslast hins vegar á fólk sem einfaldlega trúir orðum fórnarlamba og dæmir meinta brotamenn án rannsókna, sönnunargagna eða vitna. Það finnst henni ekki vera réttlæti og þó að Kata taki undir það þá bætir hún við: „Ekki heldur það sem við höfum núna!“³² Þessar samræður snerta á mörgum álitamálum í sambandi við ábyrgðarferli.

Í skáldsögunni *Gott fólk* er aðalpersónan, Sölvi, látinn ganga í gegnum ábyrgðarferli og skáldsagan fjallar um reynslu hans af því. Þegar verkið var sett á svið í Þjóðleikhúsinu, leikárið 2016–2017, var ábyrgðarferlið skilgreint svo á heimasíðu leikhússins:

Ábyrgðarferlið er leið til að taka á afleiðingum ofbeldis í nærsamfélaginu – með það að markmiði að uppræta ofbeldi. Ábyrgðarferlið felur í sér ákveðið vantraust á réttarkerfi, lögreglu og dómstólum og er sett fram sem valkostur fyrir þolendur ofbeldis, gerendur, og aðstandendur sem treysta ekki lögum til að vernda sig eða leysa úr sínum málum. [...] Aðferðafræði ábyrgðarferlisins markast af nokkrum þrepum sem laga má að hverju tilfelli fyrir sig. Það

³¹ Sama rit, bls. 337.

³² Sama rit, bls. 340.

hefst þó á samtali þolenda og gerenda, oftast í gegnum milliliði. Polandinn orðar sína upplifun við gerenda og fer fram á að hann gangist við brotum sínum og axli ábyrgð á þeim. Samtalið miðar að því að gerandi átti sig á skaða sem hann hefur valdið, jafnvel þótt það hafi verið ómeðvitað – sem og að gerandinn viðurkenni áhrif gjörða sinna á þolanda/þolendur og nærsamfélagið. Polandi setur gerandanum skilyrði – sem geta verið mismunandi í hverju tilfelli fyrir sig – en snúa í grundvallaratriðum að því að gerandi viðurkenni brot sín og gangist við þeim með einhverjum hætti; gefi þolanda svigrúm til að ná bata; og skuldbindi sig til þess að horfast í augu við skaðlega hegðun sína og hugsanamynstur sem leiða til ofbeldis. [...] Hugmyndafræðin hvetur til þess að unnið sé gegn hverslags einangrun eða útskúfun gerenda. Mælt er gegn því að gerandi sé fordæmdur eða úthrópaður opinberlega. Fremur skuli vettvangur ábyrgðarferlisins vera það nærsamfélag þar sem ofbeldið átti sér stað, með tilheyrandi aðstoð fagaðila eða sérfræðinga. [...] Grunnforsenda ábyrgðarferlisins er viðurkenning á réttmæti upplifunar þolanda, óháðum lagalegum skilgreiningum á saknæmu athæfi. Ferlið er sett fram sem þolendamíðað, þ.e. það tekur mið af þörfum þolenda í því ástandi sem hann kann að vera eftir að hafa orðið fyrir ofbeldi.³³

Í skáldsögunni er þessari forskrift fylgt en þó með einni áberandi undantekningu; ferlinu fylgir opinber úthrópun, einangrun og útskúfun aðalpersónunnar og sögumannsins Sölva. Í grunninn fjallar *Gott fólk* um birtingarmyndir ofbeldis í langtímasamböndum. Ofbeldið í verkinu er á gráu svæði og er því ekki eins afgerandi og í *Kötu*. Samhliða er öllum persónum í sögu Vals ljóst að þannig mál getur reynst erfitt að fá útkljáð fyrir dómstólum.

Sagan hefst þegar Sölva er afhent bréf frá Söru þar sem hún lýsir framkomu hans í sambandi þeirra. Hún kallar hann meðal annars yfirgangssegg

³³ Gréta Kristín Ómarsdóttir, „Ábyrgðarferlið“, [birt á heimasíðu Þjóðleikhússins í tilefni af sýningu byggðri á skáldsögunni *Gott fólk*] sótt 20. ágúst 2017 af www.leikhusid.is/Syningar/i-syningu/syning/2354/gott-folk. Síðan var tekin niður þegar nýtt leikár hófst haustið 2017. Einnig komu fram sambærilegar upplýsingar og finna má í báðum skáldsögnum sem hér eru til umfjöllunar, til dæmis að ábyrgðarferlið hafi fyrst verið kynnt opinberlega hér á Íslandi í Róttæka sumarháskólanum árið 2011. En ferlið á rætur að rekja til anarkista í Bandaríkjunum og róttækra feministahreyfinga. Á netinu má nálgast mikla umfjöllun um ábyrgðarferlið, sem kallast „accountability process“ á ensku, en minna er um fræðilega athugun á því.

og tilfinningalegan öfgamann og sakar hann um að hafa ítrekað beitt sig ofbeldi. Í bréfinu kemur einnig fram að það tók Söru langan tíma að átta sig á ofbeldinu en eftir að sambandi þeirra lauk hafi hún þjáðst af þunglyndi sem einkenndist af skaðlegri hegðun. Það var ekki fyrr en hún leitaði sér hjálpar hjá Stígamótum að hún áttaði sig á því að hegðun hennar væri lýsandi fyrir persónuleikaraskanir brotþola eftir ofbeldissambönd. Þeir sem færa Sölva bréfið heita Hörður og Grímur og eru kunningjar hans úr stjórn málaflöknum Dagrenningu sem þeir stofnuðu ásamt fleirum eftir bankahrunið. Þeir verða milliliðir í samskiptum Sölva og Söru og um leið fulltrúar hugsjónafólksins sem stendur að ábyrgðarferlinu með Söru. Fram kemur að Sölvi og Sara kynntust í búsaðaldabyltingunni og tilheyrðu hópi róttækra vinstrimanna sem af hugsjón vildu breyta þjóðfélaginu. Og Sölvi ræðir oft þennan bakgrunn sinn:

Ég hef staðið fyrir utan Héraðsdóm Reykjavíkur vopnaður skilti til þess að mótmæla vægum dómum í kynferðisafbrotamálum. Ég hélt ræðu við það tækifæri þar sem ég fordæmdi fornescjulegt viðhorf dómstólanna til kynferðisafbrot. [...] Vopnaður eigin góðmennsku taldi ég mig geta fordæmt alla kynferðisafbrotamenn fyrir hönd helmings mannkyns. Tilfinningin sem sækir að mér núna er erfið. Hvenær varð ég minn versti óvinur?³⁴

Kaldhæðnislegur titill verksins á við hið *góða* hugsjóna-*fólk* sem vill breyta öllu til batnaðar en gleymir að líta í eigin barm. Sölvi taldi sig hluta af þessum hópi en eftir ásakanir Söru fer hann að endurskoða stöðu sína. Honum er brugðið við fregnirnar en mætir ásökununum fyrst með hroka; þó að hann hræðist sýnilega slagkraft Söru:

Ég ræð ekki við tilfinninguna; mér líður eins og ég sé saklaus. Eins og ég sé borinn þungum, en röngum, sökum. Það sem verra er, þetta er hættulegasta tegundin af ásökunum. Það verður hvorki rétt að yfir tilfinningalífi mínu né Söru. Það verða engin sönnunargögn tínd til sem geta sýnt fram á hvort ég er sekur eða saklaus af þessum ógreinilegu ásökunum um ofbeldi. Dómsniðurstaðan hlýtur því að verða ófullnægjandi.³⁵

³⁴ Valur Grettisson, *Gott fólk*, bls. 230.

³⁵ Sama rit, bls. 35.

Fyrstu viðbrögð Sölva eru að lýsa yfir eigin sakleysi en um leið líkir hann ábyrgðarferlinu við dómsmál og mátar ásakanir Söru við lög og glæpi. Áður en langt um líður fer hann að upplifa ábyrgðarferlið sem refsingu og jafnvel ofbeldi og hann skilgreinir sig framan af sem fórnarlamb sem hefur ekki möguleika á því að mæta fyrir dóm. Líkt og í *Kötu* eru dómstólar einn helsti skotspónn verksins, enda bendir Sölvi ítrekað á bresti þeirra. Í raun minnir staða hans á brotaþola í nauðgunarmálum sem fá mál sín ekki útkljáð frammi fyrir dómstólum sökum þungrar sönnunarbyrði. Enda er ábyrgðarferlið þolendamiðað og dómskerfið hefur verið kallað gerendamiðað. Ábyrgðarferlið er því róttækur viðsnúningur á dómskerfum réttarríkja, þar sem réttur meintra ofbeldismanna er minnkaður.

Sara segist ekki vilja leggja það á þau Sölva að fara með málið fyrir dómstóla, enda telur hún ólíklegt að þeir skilgreini ofbeldi á sama hátt og hún. Þess í stað hvetur hún konur í sinni stöðu til að leita eigin réttlætis: „Þó réttarkerfið úrskurði að þú hafir ekki verið beitt ofbeldi, þýðir það ekki að það sé rétt. Þetta er spurning um upplifun. Spurningin um réttlæti innra með þér.“³⁶ Hér er gerður skýr greinarmunur á réttarvitund almúgans og dómstóla. Jafnframt segist Sara ekki vilja refsa Sölva og lítur á ábyrgðarferlið sem leið til að hjálpa honum að horfast í augu við eigin hegðun og leita sér hjálpar hjá sérfræðingum. Sagan snýst að nokkru leyti um sjálfsskoðun Sölva og lesendur fylgjast með því þegar hann leitar til vina, hittir gamlar kærustur og endurskoðar samband sitt við Söru. Smám saman verður ljóst að þótt Sölvi eigi marga vini og kunningja eru sambönd hans við annað fólk gjarnan yfirborðskennd. Mikil fjarlægð ríkir á milli hans og nánustu fjölskyldumeðlima, hann leitar frekar eftir kynlífi hjá konum en tilfinningaríku sambandi og vinir og kunningjar standa í fyrstu þétt við bakið á honum en missa með tímanum úthaldið. Sölvi virðist forðast nánd og þegar hann rifjar upp samband sitt við Söru kemur í ljós að hann hefur nær ómeðvitað gagnrýnt, lítillækkað og niðurlægt hana til þess að halda henni í fjarlægð frá sér. Hann er hræddur og óöruggur og tjáir sjaldan tilfinningar sínar, en þó segist hann elska Söru. Hins vegar lýsa nokkur atvik úr sambandi þeirra illum ásetningi og beinlínis grimmd; til dæmis þegar hann beitir grófu andlegu og líkamlegu ofbeldi í kynlífi gagnert til að skaða Söru.³⁷

³⁶ Sama rit, bls. 226–227.

³⁷ Í *Kötu* er vitnað í tölfræði úr bók Þórdísar Elvu um að algengast sé að nauðgun sé framin af einhverjum sem brotaþoli þekkir, treystir eða er jafnvel hrifinn af. Brotaþolar eru að jafnaði yngri en 25 ára, undir áhrifum áfengis og atburðarás

Ég reif harkalega í hár hennar og sneri henni á magann. Ég tók leðurbeltið af buxunum mínum og setti utan um hálsinn á henni. Umhugsunarlaust þrengdi ég að öndunarveginum á meðan ég reið henni harkalega aftan frá. Því ég vildi kæfa hana. Því hún var hvort eð er að kafna. Ég vildi að hún fyndi til. Ég vildi fyrst og fremst ganga fram af henni. Hún var búin að gefa mér þetta einkennilega vald sem aðeins ástin getur sannfært fólk um að gefa sjálfviljugt. Í stað þess að þiggja það með þökkum og umgangast þessa gjöf af þeirri virðingu sem hún átti skilið, þá ákvað ég þarna – án þess að hugsa sérstaklega út í það – að misnota það gróflega.³⁸

Rétt áður en þetta atvik átti sér stað hafði Sölvi beðið Söru um að veita honum ekki vald yfir henni því hann mundi misnota það. Honum er ljóst að framkoma hans veldur Söru mikilli vanlíðan en hann getur ekki hamið sig. Niðurlægning Söru nær svo hámarki þegar Sölvi lætur hana afklæðast í porti í miðbænum á meðan hann horfir á og reykir. Það er því erfitt fyrir

hefst oftar en ekki með samþykki. Í miðjum klíðum getur öðrum aðilanum snúist hugur og viljað stoppa, en hinn heldur áfram og beitir til þess afli eða ofbeldi. Kata kallar þetta „venjulegar nauðganir“ og segir að frammi fyrir dómstólum þá neiti sakborningur nær alltaf sök og þar með verður ómögulegt að sanna atburðina. Kata talar svo aftur um „alvöru nauðgun“ þegar hún á við að ókunnugur maður ráðist á konu og nauðgi henni og hún bætir við að þannig nauðganir séu algengar í kvikmyndum og fjölmiðlum en ekki í sama mæli í raunveruleikanum. Í skáld-sögunni *Kötu* eru „alvöru nauðganir“ til umfjöllunar en í *Góðu fólki* er fjallað um „venjulegar nauðganir“. Hins vegar er Sölvi aldrei sakaður um nauðgun en hann notar afl og ofbeldi í kynlífi og gengur þannig fram af Söru. Hún biður hann um að hætta en þegar aðförunum er lokið þá grætur hún og augljóst er að henni líður illa og er reið yfir því sem gerðist. Þetta veit Sölvi en endurtekur samt athæfið.

³⁸ Valur Grettisson, *Gott fólk*, bls. 275. Þegar þetta á sér stað er Sölvi nýbúinn að horfa á gróft klám og í sögunni er nokkuð spilað með hugmyndir um klám sem áhrifavald á nauðganir eða brenglaðar hugmyndir um kynlíf. Einnig kemur nokkrum sinnum fram að Sara hafi ekki staðið nógu sterk á móti Sölva, þó að aldrei sé farið alla leið í að leita skýringa á ofbeldi hjá þolanda. Það eru fyrst og fremst konur í verkinu sem vilja ekki líta á Söru sem máttlaust fórnarlamb og segja að hún hafi alltaf haft möguleika á að yfirgefa Sölva. Hún spyr sig líka sjálf hvers vegna hún hafi látið ofbeldið yfir sig ganga og nærtækustu skýringarnar eru ást hennar á Sölva. Í blogg færslu Gerðar, vinkonu Söru, segir hún að Sara „[l]eyfði honum að vaða yfir sig. Leyfði honum að niðurlægja sig; kúga sig kynferðislega, jafnvel á opinberum stöðum. Maðurinn, eins og hákarl sem finnur lykt af blóði langar leiðir, fann að hún var særð. Hjálparvana. Og hann gekk á lagið. Niðurlægði hana enn frekar og réttlætti ofbeldið eflaust fyrir sjálfum sér með því að hún væri á einhvern hátt samþykk því. Hann horfði fram hjá því að hún hafði ekki styrk til þess að stöðva hann. Segja nei.“ Sama rit, bls. 124.

lesendur að finna til samúðar með Sölva þótt verkið lýsi hans hlið á málum og hann líti sjálfur svo á að ábyrgðarferlið feli í sér óréttláta refsingu. Í staðinn er lesendum gefið færi á að sjá Sölva bæði sem fórnarlamb og illmenni; en þar sem sögumaðurinn er hlutdrægur dregur það úr trúverðugleika fyrri kostsins.

Ábyrgðarferlið heldur áfram að minna á dómsmál þegar Grímur og Sölvi hittast ásamt lögfræðimenntuðum vinum sínum í þeim tilgangi að komast að samkomulagi. Sölvi skrifar undir plagg þess efnis að hann við-urkenni ofbeldið og ætli að leita sér hjálpar; en þó aðeins með hálfum huga þar sem hann vill helst af öllu sleppa undan frekari ásökunum. Honum er síðan alfarið meinað að nálgast Söru, auk þess sem kaffihúsum, veitingastöðum og börum miðborgarinnar er skipt upp á milli þeirra, til að draga úr líkum á að þau rekist hvort á annað. Í kjölfarið spyrst málið út og það skapast mikil umræða um það á netinu, en þau viðbrögð skilgreinir Sölvi sem samfélagslega refsingu. Fyrst birtir vinkona Söru blogg færslu um ofbeldi og ábyrgðarferlið og í kjölfarið fara vinir og kunningjar Sölva að rífast um málið á samfélagsmiðlum. Hann er ekki nafngreindur í blogginu en hann finnur reiðina hlaðast upp í kring um sig og veit að það er verið að ræða um hann: „Mér líður eins og ég gæti orðið úthrópaður ofbeldismaður af sturluðum múg. Eini munurinn er sá að múgurinn hefur skipt sveðjum og heykvíslum út fyrir lyklaborð og tölvuskjái.“³⁹ Smám saman einangrast hann félagslega, á *Facebook* fær hann enga athygli og margir útiloka eða eyða honum af vinalistum: „Ég er eyland. Því þannig afgreiðum við ofbeldismenn á Íslandi; með þögninni.“⁴⁰ Umræða um ábyrgðarferlið heldur áfram í samfélaginu og nær hámarki þegar birt er blaðaviðtal við Söru þar sem hún lýsir málavöxtum og nafngreinir Sölva. Hann mætir ásökununum með hroka og yfirgangi og bæði netverjar og hans nánastu snúa við honum baki. Í kjölfarið hættir hann að mæta á barinn, skráir sig af *Facebook*, er rekinn úr stjórn málaflöknum Dagrenningu og missir loks vinnuna. Að lokum gengst hann að fullu við ásökunum Söru og óskar eftir dómi:

Eina leiðin til þess að halda áfram er að sæta refsingu í samræmi við glæpinn. Þess vegna hef ég ákveðið að gefa mig fram við lögreglu. Játa glæp minn. Leyfa málinu að fara sína leið í réttarkerfinu. Ég vil réttláta málsmeðferð. Ég vil að sönnunargögn verði tínd til, að

³⁹ Sama rit, bls. 130.

⁴⁰ Sama rit, bls. 139.

dómari vegi og meti þau og refsí mér. Ég vil fyrst og fremst réttláta refsingu. Því þá fyrst get ég afplánað refsingu mína. Þetta er það sem gerði Raskolnikov brjálaðan. Það að hljóta enga refsingu. Ég vil frekar halda geðheilsunni en að burðast með óljósar ásakanir Söru að eilífu.⁴¹

Sölvi vill fara með málið í gegnum dómstóla þó að hann hafi sjálfur gagnrýnt þá í gegnum tíðina fyrir að geta ekki tekist á við kynferðisbrotamál. Honum er orðið ljóst að ábyrgðarferlinu fylgir refsing, útskúfun og tilvistarleg krísa sem hann líkir við stöðu Raskolnikovs úr *Glæpi og refsingu* (1866), sem uppgötvaði að betra er að vera dæmdur en að glíma eilíft við eigin sektarkennd. Rétt eins og Raskolnikov leitar Sölvi til lögreglu og játar sekt sína og í framhaldi af því hefur lögreglan samband við Söru. Hún neitar hins vegar að leggja fram kæru þannig að réttarkerfið getur ekkert aðhafst í málinu. Þar með er Sölvi einangraður og fastur í ferli sem hann fer að skilgreina sem hefnd:

Það eru alltaf einhverjar sjálfskipaðar hetjur tilbúnar að réttlæta ofbeldi fyrir æðri málstað. Nokkurs konar afleiðing áralangrar innrætingar ofbeldis í kvikmyndum. Það er í lagi að drepa vonda kallinn. Því það er réttlæti. Auga fyrir auga. Tönn fyrir tönn. [...] Þetta er refsingin. Opinber niðurlægingin. Hver frétt eins og svipuhögg. Athugasemdakerfin eru drekkingarhylur. Löggjafarþingið á Þingvöllum lifir góðu lífi á veraldarvefnum. Hið rafræna réttlæti. [...] Svona eru blóðhefnir tilkomnar. Þær eru fylgifiskur lélegs réttarkerfis. Þess vegna sit ég hér, með tölvuna í fanginu, drukkinn, einangraður, og barma mér yfir óréttlæti heimsins. Því þetta er hefnd Söru. Heimatilbúið réttarkerfi sérhannað fyrir skrímsli eins og mig.⁴²

Margt í hugmyndum Sölva um hefnd kemur heim og saman við skrif Williams Ian Miller. Sölvi sér hefndina sem afturhvarf til fortíðar eins og umræða um Alþingi á Þingvöllum og refsingar á miðöldum ber með sér. Jafnframt tengir hann hefndarþorsta aðstandenda ábyrgðarferlisins við kvikmyndir og segir að skrímslavæðingin sem hann hefur orðið fyrir sé bein afleiðing þeirra. Um leið er honum ljóst að ábyrgðarferlið er hefnd

⁴¹ Sama rit, bls. 265.

⁴² Sama rit, bls. 276–279.

sem stafar af getuleysi réttarkerfisins í kynferðisbrotamálum. Undir lok sögunnar gengur Grímur í skrokk á Sölva og þá fyrst verður hefndin áþreifanleg. Í kjölfarið ákveður Sölvi að flýja land en fyrst sendir hann aðstandendum ábyrgðarferlisins kveðjubréf þar sem hann viðurkennir að hafa gengið of langt í sambandi sínu með Söru en bætir við að það sama hafi þau gert gagnvart honum með ábyrgðarferlinu.

Í *Góðu fólki* er farin önnur leið en í *Kötu* þar sem stór viðfangsefni eins og hefnd, ofbeldi og réttlæti eru ekki einfölduð heldur flækt. Ljóst er að Sölvi var kúgandi í sambandi sínu við Söru og hörð viðbrögð hans við ábyrgðarferlinu gera oft illt verra. Lesendum er síðan látið eftir að meta hvort ábyrgðarferlið sé réttlátt eða ranglátt, og þar með taka afstöðu með Sölva eða Söru. Að þessu leyti er saga Vals Grettissonar ólík sögu Steinars Braga; þar sem sá síðarnefndi vinnur markvisst að því að afla Kötu samúðar hjá lesandanum og tekur afstöðu með áherslum róttækra femínista. Í báðum verkum er gefið í skyn að ofbeldi og hefndarþorsti búi innra með persónum og geti brotist fram þegar aðstæður verða svo óréttlátar að hefnd virðist eina rétta viðbragðið. Aðgerðir sögupersónanna spretta af afstöðu þeirra til getuleysis dómstóla til að takast á við kynferðisbrot með fullnægjandi hætti. Hvorki Kata né Sara treysta því að hægt sé að fá réttláta málsmeðferð í réttarkerfinu og þess vegna ákveða þær að taka lögin í sínar hendur. Karlmennirnir Sölvi, Garðar, Atli, Björn Boli og fleiri fá því ekki að njóta vafans um hvort þeir séu saklausir eða sekir, eins og hefð er fyrir í íslensku réttarfari. Í skáldsögunum lýsa höfundar mögulegum viðbrögðum almennra borgara við getuleysi dómstóla í kynferðisbrotamálum en ljóst er að hvorug þeirra leiða sem valin er getur talist fullkomlega ákjósanleg. Eða eins og Kata sagði, þegar hún velti ábyrgðarferlinu og hefndum fyrir sér, þá getur hefndin ef til vill verið réttlát en ekki góð.

Niðurstæða

Á síðustu árum hefur umræða um kynferðisbrot á Íslandi að miklu leyti færst yfir á netið og bæði orðið almennari og meira áberandi. Samhliða virðist hafa skapast betri hljómgrunnur til að þrýsta á stjórnvöld um að þyngja refsingar, víkka refsiramma og að minnka sönnunarbyrði í kynferðisbrotamálum. Jafnvel má segja að ný réttlætiskennnd sé að verða til í netheiminum þar sem minni áhersla er lögð á réttarfarsleg gildi eins og að jafnræði skuli ríkja fyrir dómstólum og að allir séu saklausir þar til sekt þeirra er sönnuð. Þessi tiltölulega nýja nálgun getur þó reynst flókin þar

sem samfélagsleg umræða getur stjórnast af reiði, eins og virðist að nokkru leyti hafa átt sér stað þegar Hlíðamálið var á margra vörum. Þá var fólk ekki aðeins tilbúið að sýna brotapolum samstöðu heldur einnig að ná fram einskonar refsingu með því að nafngreina og hóta meintum gerendum eftir að þeim var sleppt úr haldi lögreglu. Hér hefur verið reynt að draga fram sömu þjóðfélagslegu áttapunkta og greina birtingarmynd hefnda í skáldsögunum *Góðu fólki* og *Kötu*. Í báðum verkunum er bent á takmarkanir réttarkerfisins þegar kemur að kynferðisbrotamálum og hvernig það bregst brotapolum í leit að réttlæti. Afleiðingarnar verða þær að brotapolar leita nýrra leiða til að ná fram réttlæti; og í sögunum er því ferli lýst sem hefndum.

Að nokkru marki má rekja upphaf réttarkerfa samtímans til hefnda fyrr á öldum. Persóna kvikmyndar eða skáldsögu sem ákveður frekar að hefna sín á misindismanni en að treysta á réttarkerfið er því að leita aftur til eldri og að einhverju leyti frumstæðari réttarvitundar, þar sem lögmálið auga fyrir auga, tönn fyrir tönn gildir. Slíkar sögur og myndir eru innlegg í samfélagslega umræðu, enda þurfa áhorfendur eða lesendur að setja sig í spor sögupersóna, sýna þeim samúð og samþykkja hefndina – sem er forsenda þess að persónan sem sækist eftir hefnd geti talist hetja. Ennfremur eru slíkar sögur háðar takmörkum réttarkerfisins; þar sem lög eru viðmið fyrir réttarvitund innan samfélaga og brestir dómstóla eru forsenda þess að réttlætlanlegt sé að grípa til aðgerða. Verk um hefndir kvenna eftir nauðgun má þannig túlka sem femínískt ákall eftir upprætingu nauðgunarmennningar, breyttum viðhorfum og nýjum áherslum löggjafans og dómstóla í kynferðisbrotamálum.

Sögupersónan Kata tekur skýra afstöðu með þeim sem hafa talað fyrir breytingum í afgreiðslu dómstóla á kynferðisbrotamálum. Hefndinni í verkinu er ætlað að vera ögrandi og að senda sterk skilaboð. En þrátt fyrir að greina megi mikinn femínískan slagkraft í verkinu og lesendum sé markvisst gert ljóst að málstaður Kötu eigi skilið samúð, þá blasir við að blóðugar hefndir og einskonar stríð kynja sé ekki haldbær lausn á málum. Í *Góðu fólki* er gerð tilraun til að varpa ljósi á kosti og galla beinna aðgerða aðstandenda eftir kynbundið eða kynferðislegt ofbeldi. En Sölvi er óáreiðanlegur sögumaður og ljóst er að kúgandi framkoma hans og ofbeldi gagnvart Söru móta viðbrögð hennar og aðstandenda ábyrgðarferlisins. Sölvi upplifir aðgerðirnar sem hefnd en aðstandendur ferlisins telja það fela í sér réttlæti. Hefnd í *Góðu fólki* er því réttlætisleit sem fer yfir strikið og verður

kúgandi fyrir annan málsaðilann. Lesendum er síðan látið eftir að dæma hvort slíkt sé réttlætanlegt í ofbeldismálum sem dómstólar eru ófærir um að takast á við.

Ljóst er að bókmenntir geta brugðið upp ýmsum myndum af margbrotnu réttlæti eða ranglæti og tekið þátt í nauðsynlegri umræðu um lög og réttlæti. Dómstólar réttarríkja eru stofnanir sem borgarar verða að geta treyst, en aðalpersónur skáldsagnanna *Kata* og *Gott fólk* eru sammála um að íslenskt réttarkerfi sé ekki í stakk búið til að framfylgja réttlæti í kynferðisbrotamálum.

ÚTDRÁTTUR

Heimatilbúið réttarkerfi

Birtingarmynd hefnda í skáldsögunum *Kötu* eftir Steinar Braga og *Góðu fólki* eftir Val Grettisson

Í þessari ritgerð er reynt að greina birtingarmynd hefnda í tveimur nýlegum skáldsögum, *Kötu* eftir Steinar Braga og *Góðu fólki* eftir Val Grettisson. eru þær settar í samhengi við umfjöllun um hefndarbókmenntir og -kvikmyndir á rannsóknarsviði laga og bókmennta. Báðar skáldsögur fjalla um hefndir í kjölfar grófrar kynferðislegrar misnotkunar og er greint hvernig þessi sama hefnd tengist umræðu um getuleysi íslenska réttarkerfisins til að takast á við kynferðisbrot. Í samnefndri skáldsögu missir Kata fótanna í lífinu eftir að dóttur hennar er rænt, nauðgað og hún myrt. Hún ákveður að hefna fyrir glæpinn og myrðir því gerendurna, einn af öðrum. Í gegnum söguna er reynt að gera lesendum ljóst að hefndin sé þjóðþrifaverk, en þrátt fyrir það er óljóst hvort hún sé réttlát. Í *Góðu fólki* er Sölvi látinn ganga í gegnum ábyrgðarferli eftir að Sara ásakar hann bæði um andlegt og líkamlegt ofbeldi meðan á sambandi þeirra stóð. Sölvi upplifir ferlið sem hefnd, en þar sem hann er óáreiðanlegur sögumaður er lesendum látið eftir að dæma hvort slíkt ferli sé réttlætanlegt í málum sem dómstólar eru ófærir um að takast á við. Báðar sögurnar fjalla um möguleg viðbrögð við ríkjandi stöðu bæði í samfélaginu og réttarkerfinu og skapa þannig grundvöll fyrir frekari umræðu um kynferðisbrot, dómkerfi, hefnd og réttlæti.

Lykilord: Lög og bókmenntir, takmörk löggjafa og réttarkerfis, hefnd, ábyrgðarferli, *Kata*, Steinar Braga, *Gott fólk*, Valur Grettisson

ABSTRACT

Homemade Judiciary**Revenge in the novels *Kata* by Steinar Bragi and *Gott fólk*
by Valur Grettisson**

The aim of this article is to discuss two contemporary Icelandic novels, *Kata* by Steinar Bragi and *Gott fólk* by Valur Grettisson, in connection to interpretations of revenge literature and films in the field of Law and literature. Both novels deal with shortcomings in the legal system and judiciary in dealing with and proving crimes involving rape and sexual abuse. This analysis focuses on how the two novels are connected to the advocacy for change, both for the legislator and the judicial system in Iceland. The novel *Kata* is named after the protagonist, whose daughter is kidnapped, raped and murdered. Kata decides to revenge her daughter and murder the perpetrators, one by one. Throughout the story the reader is made aware of the necessity of avenge, but still the question of righteousness remains. In *Gott fólk* the narrator, Sölvi, is put through an accountability process by Sara and her friends, after she accuses him of both mental and sexual misconduct during the time of their relationship. Sölvi experiences the process as revenge, but to the reader it is clear that he is guilty and cannot cope with that realization. The two novels offer a basis for discussion on sexual offence, the legal system, revenge and justice.

Keywords: Law and literature, shortcomings in the legal system and judiciary, rape-revenge, accountability process, *Kata*, Steinar Bragi, *Gott fólk*, Valur Grettisson